

ЗАГОРКА ЈАНЦ, Београд

ИЛУСТРОВАЊЕ СРПСКИХ ПСАЛТИРА ОД XVI ДО XIX ВЕКА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПРЕДСТАВЕ ЦАРА ДАВИДА

Псалтири спадају у најчитаније и највише употребљаване књиге у нашој богослужбеној литератури. Настанак псалтира се везује за име цара Давида псалмопевца који је уживао репутацију песника-музичара. Многи познати псалтири богато су илустровани минијатурама, од којих се један део односи на сцене из живота цара и пророка Давида. Тако је било у источно-православној иконографији, као и на католичком, односно протестантском Западу.

Међу српске рукописе ове врсте посебно место заузима такозвани *Минхенски псалтир* са краја XV века¹ и касније његова копија израђена по налогу патријарха српског Пајсија између 1627. и 1630. године,² који су богато илустровани великим бројем сцена из живота Давидова.

По композицији *Минхенски псалтир* представља изузетак међу српским рукописним псалтирима, и наравно, његова београдска копија. Ова копија, према начину интерпретације, има одлике сликарства XVII века, али је то ипак копија и не доноси ништа ново у репертоару и садржају илустрација.

Иконографски приручници прате приказивање сцена из живота цара Давида почев од IV века.³ Најчешће су то: псалм први: Давид са харфом окружен са четири музичара, што се сматра као претходница представе Христа са четири јеванђелиста. Даље се обично илуструју псалми: 26, 38, 51, 68, 97, 109, да би се закључило са последњим, 150-им псалмом. Праћење и евидентирање ових представа у сликарству у пластици досеже до XVI века, али сем *Минхенског псалтира*, не обухвата територију Балкана.

Велики број псалтира који настају у периоду од XVI до XIX века, уколико и имају илустрација, то су само различито конципирани портрети цара Давида.

---

¹ С. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1950, 35, тамо сва остала литература.

² Jos. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters*, Denkschriften der Akad. d. Wiss, Wien 1906.

³ L. Réau, *Iconographie de l'art Chrétien*, Paris, 1956, 281. i dalje; G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916.

Овде ће највише бити говора о представама цара или пророка Давида на престолу какав се јавља у псалтирима, насталим у нашим крајевима или рађеним у другим центрима, али намењени православном живљу на Балкану, у периоду од XVI до XIX века.

Могло би се рећи да се на територији раније српске средњовековне државе и на Светој Гори, у XVI и XVII веку јавља један посебан иконографски тип Давида на престолу са хоризонтално постављеним свитком који му лежи преко колена, какав није био уобичајен ван наших крајева. То је био случај код рукописних псалтира као и код оних штампаних у Венецији.

Иначе, псалтири у ово време најчешће имају заставице компоноване од преплета, иницијале и флоралне композиције, то јест вињете којима се завршавају стране текста. Баш као и код других скромнијих рукописа XVI и XVII века.

Илустрације са сценама из живота цара Давида попут оних из *Минхенског псалтира* и његове копије нестају, што је и разумљиво, у новонасталим политичким и економским приликама под Турцима. Оно што је ново у нашим псалтирима у ово време, то су поменути портрети Давида који седи на престолу окренут лицем према гледаоцу. Негде је представљен са музичким инструментом, негде без њега, али му је свуда дугачки свитак пребачен преко колена, а крајеви свитка падају преко наслона за руке на престолу. Текст псалма се исписује хоризонтално, по дужини свитка, или вертикално у крајим редовима. У већини рукописних псалтира Давид се ставља у центар заставице компоноване од преплета у дугуљастим медаљон. Овакве Давидове портрете налазимо на првим страницама псалтира, како би се Давид истакао као аутор псалама, заправо, као нека врста ауторског портрета. Највише оваквих рукописа налазимо на Атосу. Засад сам имала прилике да видим њихове репродукције из Хиландара и Зографа. Оба су врло слична иако аутор није исти, и оба су из XVII века. Хиландарски рукопис није потписан (сл. 1), док је зографски потписао Аврам Димитијевич, а настао је 1669. године (сл. 2).

Код оба ова рукописа портрет Давида је смештен у дугуљастим медаљон у средини поља испуњеног компликованим преплетима. Са десне стране је гранчица са цветом стилизоване лале на врху. Испод иницијала Б наставља се стилизована грана којом је подвучен блок текста. У хиландарском рукопису Давид је сигниран као пророк, а текст на свитку је исписан ћирилицом у четрнаест кратких редова по дужини свитка⁴, док је зографски рукопис са Давидом означеним као пророк и цар, а на свитку је кратки ћирилски текст хоризонтално по дужини свитка.⁵ Може се претпоставити да је у питању иста сликарска школа, и да је оваквих рукописа вероватно било више, али да би се то потврдило требало би прегледати све светогорске библиотеке. Стил оба рукописа мало подсећа на манир попа Јована из Кратова.

⁴ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 89, бр. 124, слика 188.

⁵ Х. Кодов - Б. Райков - С. Кожухаров, *Опис на Славянските ръкописи в библиотеката на зографски манастир в Света гора*, Том I, Софија, 1985, 44, бр. 10, Т. СХVI

Сл. 1 Псалтир, средина XVII века,
1.1. Библиотека манастира
Хиландара бр. 124. лист 1^а.

Сл. 2 Псалтир Аврама Димитијевића
из 1669. године, библиотека
манастира Зографа, бр. 10, лист 2^а.

Сл. 3 Псалтир Гаврила
Тројичанина, 1642-3. година.
Библиотека Матице српске.

Сл. 4 Псалтир, XVII век, Архив
САНУ, Београд, бр. 155, лист 7^а.

Колико је досад познато, на територији наше земље настала су два рукописна псалтира са овако представљеним Давидом, то јест на престолу, са свитком преко колена. Први је Псалтир Гаврила Тројичанина, који је сликао Андрија Раичевић 1642-3. године, сада у Библиотеци Матице српске у Новом Саду⁶, а други псалтир из Архива САНУ у Београду из XVII века. У Новосадском псалтиру Давид је постављен на широки престо са високим наслоном. Свитац му је раширен преко колена и он, раширеним рукама придржава његове крајеве. Текст тече вертикално по дужини свитка и захвата скоро целу његову ширину. У подножју престола, десно су гусле а лево гудало. О идентичности овога инструмента постоји доста полемика литература⁷. Наиме, старозаветна инструментална музика није познавала гудачке инструменте, а гусле, како кажу музиколози, нису имале три жице како је насликао Андрија Раичевић, него једну или две. Предпостављам да се може прихватити да је сликар ипак нацртао гусле какве је видео, што је било уобичајено у сликарству, то јест са три струне (Сл. 3).

Псалтир из Архива САНУ је по концепцији сасвим близак поменутиим псалтирима из Свете Горе, само што нема цветну гранчицу са стране. Ни овде Давид нема инструмента, али је зато стилизована гранчица испод текста скоро идентична⁸ (Сл. 4)

Друга је ствар са штампаним псалтирима. Почев од псалтира из Штампарије Црнојевића па надаље, њихова декорација углавном подсећа на рукописне књиге са свим елементима италијанског, односно млетачког утицаја. Једино Псалтир Виценца Вуковића у декоративним ренесансним оквирима има и нешто фигуралних композиција уз богату биљну декорацију. Због чега нестају илустрације из штампаних псалтира није баш лако објаснити. Поготову кад знамо да су друге штампане књиге, као што су празнични минеји, и молитвеници, богато илустровани. Дрворези у Цетињском октоиху спадају у врхунска граверска достигнућа. *Празнични минеј* и *Молитвеник за путнике* из Штампарије Вуковића су због бројних илустрација служили често као приручници златара⁹ или сликара фресака¹⁰. Зашто баш псалтири доживљавају ту судбину да су лишени фигуралних представа, сем понегде портрета Давида, и изједначају се са осталим, вишемање скромним рукописима XVI и XVII века?

Све до Псалтира Јеролима Загуровића, штампаног у Венецији 1569. године, нема ни представе цара Давида. У Загуровићевом Псалтиру видимо овог библијског владара-псалмопевца, који делом подсећа на оне представе из светогорских рукописа. То је остарели цар са круном на глави са кратком брадом, како седи на тешком барокном престолу са високим наслоном и гледа право преда се. Он обема рукама придржава дугачки свитац који се с

⁶ Ј. Вучковић, *Неколико слика из старих српских рукописа*, Летопис Матице српске, Н. Сад, св. III, 1902, 102.

⁷ Р. Пејовић, *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, Београд 1984.

⁸ На овај Псалтир ми је указала колегиница Мирјана Татић-Ђурић, на чему јој најлепше захваљујем.

⁹ Б.Радојковић, *Илустрације старих штампаних књига XVI века као приручници старих српских златара*, Зборник МПУ бр. 11, 62;

¹⁰ С. Петковић, *Утицај илустрација из српске штампане књиге на зидно сликарство XVI и XVII столећа*, Зборник МПУ бр. 11, 58.

Сл. 5 Псалтир с последовањем, Штампарија Јеролима Загуровића, Венеција 1569. лист 3^а.

Сл. 6 Псалтир с последовањем и часловцем, Штампарија Бартоломеа Гинами, Венеција 1638. лист 3^а.

обе стране пружа далеко преко престола. На свитку је текст исписан крупним словима вертикално по дужини свитка, заправо речи из 117. (116) псалма. Престо са фигуром налази се у просторији озиданој циглама. Десно од престола је сто прекривен драперијом, а на њему је отворена књига. У позадини су врата кроз која се назире пејсаж. Лево и десно од престола постављени су гудало и инструменат, „лира де брачо”. Опет један анахронизам у вези са постојањем гудала у Давидово време, као што је случај и у Псалтиру Гаврила Тројичанина.¹¹ Цела композиција је у функцији заставице, али није укомпонована у неко орнаментално поље, него је ограничена двома равним цртама. С обе стране композиције су орнаменталне траке и по једна мала флорална стилизација у облику латиничког слова S. Све ово заједно обухвата ширину блока текста (Сл. 5.). И поред упорних испитивања узор за овакву композицију није нађен. Остаје нагађање да је искоришћена нека ренесансна или барокна композиција, па је само личност на престолу замењена. Такође се може претпоставити одређена веза овога и касније штампаног Гинамијевог Псалтира са поменутиим светогорским рукописима. Па, или су светогорци узели иконографски тип цара Давида из Загуровићевог Псалтира, или је Загуровић видео неку сличну минијатуру из свог или нешто ранијег времена. С обзиром да се он трудио да се он трудио да своме Псалтиру да што „православнији” изглед, то би одговарало и његовим комерцијалним амбицијама усмереним на растурање православних црквених књига на Балкану.

Седамдесетак година касније Бартоломео Гинами штампа свој Псалтир (1638. године) и понавља Загуровићеву гравуру, али свакако поново резану. Ово се види из неких детаља, као што су отвори за резонанцу на инструменту подно престола, а такође и орнаменталним тракама које ограничавају композицију.¹² (Сл.6).

Друга фаза у развоју псалтира у српском штампарству почиње негде средином XVIII века. Најпре су то псалтири из штампарије Грка Димитрија Теодосија и касније његовог нећака Пана Теодосија. После дугогодишњег рада у италијанским архивима, професор Мирослав Пантић нам је осветлио рад ове штампарије и употпунио многа сазнања о делатности ове двојице Грка¹³.

Штампарија је почела са радом средином XVIII века. По неким нагађањима Теодосије је ћириличка слова набавио у Русији, пошто их је у оно време било тешко набавити у Венецији. На његовим издањима се често појављује податак да су штампане у Русији. То је био уобичајени поступак код млетачких штампарија како би избегли неугодности са римским индексом забрањених књига. „Con falsa data”, како би се то називало у млетачком штампарском жаргону.

¹¹ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига, XV-XVII века*, Београд 1958, 153, Т. LXXXVI а.

¹² Исто, 221, Т. XCIV.

¹³ М. Пантић, *Штампар старих српских књига, Димитрије Теодосије*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1960., 3-4, књ. 26, 206, 214, 235; Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Н. Сад 1978, 399, бр. 205.

Сл. 7 Псалтир из Штампарије
Димитрија Теодосија, Венеција
1764. лист 16^б.

Сл. 8 Псалтир из Кијеви-Печерске
Лавре, 1798. (исто и 1733.).

Сл. 9 Псалтир Јозефа Курцбека,
Беч 1779. лист 13^а.

Сл. 10 Псалтир, Стефан
Новаковић, Беч 1793.

Први, Псалтир из штампарије Димитрија Теодосија („Il Psalterio, cioè il salmi di Davide”), како је наведено у списку његових књига, штампан је 1764. године (Сл. 7). Према налазима М. Пантића, овај је Псалтир прештампан са издања Кијево-Печерске Лавре из 1733. године, одакле је узета и представа цара Давида (Сл. 8). У Теодосијевом Псалтиру, на листу 16^а налазимо остарелог Давида без сигнатуре, на барокном престолу, одевеног у широку драпирану хаљину, како држи на левом колону харфу на којој свира. Лево и десно од њега су стубови са драперијама. Са свода долазе стилизовани зраци који осветљавају певача. Композиција у овалу уписаном у правоугаони декоративни оквир у чијим су угловима стилизоване гранчице. Исти се дрворез понавља и у издању Псалтира из 1770. године. Мора се истаћи да композиција, иако узета из руског Псалтира, није дословце копирана. Ревидирана је на чисту линију, без ситних украса којим је претрпана руска гравира; и само лице Давида је много продуховљеније. Свакако ју је резао много бољи мајстор.

Пошто није имао деце, Димитрије Теодосије је још за живота упутио у рад са ћириличким књигама, свога нећака Пана Теодосија. Млади Теодосије је доста успешно наставио рад свога рођака, који је умро 1772. године у 78. години живота. Пана Теодосије је штампао такође један Псалтир 1790. године. За илустрацију са царем Давидом је користио исти клише као и у псалтирима Димитрија Теодосија.

Јозеф Курцбек је добио привилегију за штампање књига за Србе 1770. године. И он је штампао више издања псалтира између 1771. и 1788. године. Свуда се појављује иста гравира цара Давида. То је стојећа фигура са рукама прекрштеним на грудима, одевена у кратку хаљину са дугачким огртачем. Десно од њега је барокни престо са драперијом, лево крај прозора сто са отвореном књигом. Иза Давида је такође велики прозор са квадратним окнима. Из горњег левог угла долеће Свети Дух у виду голуба. На поплочаном поду, крај Давидових ногу је харфа. Ова се гравира налази на листу 13 и сматра се да ју је Курцбек дословце копирао са једног малог руског Псалтира из почетка XVI века¹⁴ (Сл. 9).

На самом крају XVIII века појављује се Стефан Новаковић, први Србин коме је дато право да штампа књиге за Србе. Он је заправо преузео Курцбекову бечку штампарију 1792. године. Новаковић је 1793. године штампао Псалтир. На посебном листу, између осмог и деветог, налази се бакрорез са седећом фигуром цара Давида. Сигнатура бакроресца је доле десно, на отisku доста нечитка, али се да прочитати: „Tzetter 1793.”¹⁵ Нити један од познатих уметничких лексикона није регистровао ово име нити неко слично. Свакако, материјалне могућности наших издавача су биле у толикој мери ограничене да плаћање бакроресца, који је био на гласу, није долазило у обзир. То су углавном били анонимни мајстори који су пристајали да раде за мале новце који су наши људи могли да плате. И ова гравира је вероватно копија неке руске, што је у оно време било уобичајено, иако за њу није пронађен узор (Сл. 10). Давид је овде постављен испред једне класицистичке грађевине. Одевен је у драпирану одећу, а на коленима држи велику харфу на којој свира. У позадини је фонтана и такође једна класицис-

¹⁴ Д. Давидов, исто, 406, бр. 216.

¹⁵ Исто, 411, бр. 229.

тичка грађевина. У горњем десном углу је „сведиће око”. И у каснијим псалтирима који ће бити штампани у Будиму 1793 - 1829 - 1832. и 1838. године, у оквиру Штампариие Универзитета пештанског, поновиће се иста гравира.

Да бисмо завршили овај преглед илустрација српских псалтира, треба поменути и два штампана у Београду, у Типографији Књажества србског, 1836. и 1857. године (Сл. 11). У оба псалтира је исти бакорез: Давид

Сл. 11 Псалтир, Типографија Књажества србског, Београд 1836.

седи на тераси грађевине са тешким стубовима врло декоративним, рекло би се мало источњачки украшеним, у драпираној хаљини, и свира на харфи. У позадини је пејсаж са палмама, а из десног горњег угла „сведиће око” баца зраке на свирача. У левом доњем углу је сигнатура бакоресца, која би се могла прочитати као Зостер. Ни ово име није нигде регистровано.¹⁶

Гледано у целини, гравире псалтира XVIII века, било да су из Венеције, Беча или преузете из Русије, враћају Давиду инструменат, на коме у већини случајева свира. То је Харфа, наравно, увек онаква какву је гравер могао видети у своје време у својој околини. Узори за ове касније гравире нису нађени. Ништа слично се не ради у псалтирима насталим у Москви, Вилни или Лавову. Свуда је тамо Давиду дата улога писца псалтира, који се по општој концепцији много не разликује од портрета јеванђелиста. Једино псалтири Кијево-Печерске Лавре - у свим издањима су скоро исте представе - могу се узети као узори за псалтире Димитрија Теодосија.

Тако су српски псалтири од XVI до XIX века доносили од илустрација само портрете цара или пророка Давида. Једини пример богато илустрованог псалтира је београдска копија *Минхенског псалтира*. За будуће истраживаче остаје још доста питања на која треба одговорити, а овај рад треба да буде само подстрек.

¹⁶ *Каталог књига на језицима југословенских народа, 1819-1867*, Народна библиотека, Београд 1973, бр. 2225.

Zagorka Janc, Belgrade

ILLUSTRATING OF SERBIAN PSALTERS FROM XVI TO XIX CENTURY
WITH SPECIAL REVIEW INTO PICTURE OF CZAR DAVID

S u m m a r y

The author in his paper explains development of illustrations in Serbian psalters, in the period from XVI-XIX century. These are mainly different concepts of portraits of Czar and prophet David. Text is supported by fine arts documentary material.